

DĖL DVIEJŲ AUGALŲ PAVADINIMŲ J. PABRĖŽOS RAŠTUOSE

Artėjant J. Pabrėžos gimimo 200 metų sukakčiai (1971.1.15).

Jurgis Pabrėža – didžiai nusipelnęs botanikas ir terminologas. Jis gimė ir augo netoli Lenkimų (dabartiniame Skuodo raj.). Baigęs Kretingos mokyklą, J. Pabrėža 1791–94 m. Vilniaus universitete studijavo mediciną, chemiją, fiziką ir gamtos mokslus. Po T. Kosciuškos sukilimo studijos nutrūko. J. Pabrėža grįžo į Žemaitiją ir, porą metų pasimokęs Vašnių kunigų seminarijoje, buvo išventintas kunigu. Kunigaudamas įvairiose Žemaitijos vietose ir būdamas bernardinų vienuoliu Kretingos vienuolyne, jis pėsčias vaikštinėjo po tolimiausius kaimus, rinko vaistažoles, sudarinėjo herbarą ir užrašinėjo augalų vardus. Kai kurie jo užrašyti arba paties sudaryti augalų vardai sistematikos terminijoje tebevartojami ir šiandien, pvz.: *balandūnė (Atriplex)*, *dygūnė (Torilis)*, *driežlielė (Ophioglossum)*, *džioveklė (Orobanchė)*, *kartylis (Picris)*, *kreisvė (Crepis)*, *plautė (Pulmonaria)*, *raudė (Rubia)*, *sprigė (Impatiens)*, *šimtūnė (Centunculus)*, *šiurė (Cladonia)*, *zunda (Eryngium)*.

Nors J. Pabrėžos svajonė buvo parašyti ir išleisti botaniką, arba, jo paties žodžiais žemaitiškai tariant, „augumnyčią“, bet jam gyvam esant, nebuvo išspausdintas nė vienas jo mokslinis veikalas. Tik praėjus beveik 50 metų po jo mirties, 1900 m. JAV buvo išleista jo „Botanika arba Taislius auguminis“ (dalis parašyto veikalo). Kitų jo knygų išliko tik rankraščiai (M. Valančius „Žemaičių vyskupystėje“ mini 7 religinio ir 9 mokslinio turinio jo veikalų rankraščius). Daugumas jo rankraščių dabar saugomi respublikos mokslinėse bibliotekose. Kai ką, tur būt, būtų galima dar rasti ir buvusio Kretingos vienuolyno archyvuose.

Įdomi, savotiška J. Pabrėžos rašyba. Iki šiol ji, deja, dar niekieno netyrinėta. Tur būt, niekas neatkreipė dėmesio ir į tai, kad J. Pabrėža rašte kai kur dvigubomis raidėmis stengėsi pažymėti ne tik balsių ilgumą, bet drauge ir kirčio vietą, pvz.: *kiimbara pawasaary (Galium vernum) ~ kimbara pavasarė¹*, *bliindy obellaapy (Salix malifolia) ~ blindė obellapė, szylingiity kópriingoji² (Lemna gibba) ~ šilingytė kupringoji* ir t. t. Žemaičių tarmės kirčio tyrinėtojams ši jo rašybos ypatybė turėtų būti ypač įdomi.

¹ Žodis *pavasaris*, -ė J. Pabrėžos raštuose vartojamas kaip rūšinis būdvardis. Lotynų kalbos žodį *vernus*, -a, -um J. Pabrėža vertė būdvardžiu *pavasaris*, -ė, o *vernalis*, -e – būdvardžiu *pavasarinis*, -ė.

² *Kupringoji* „kuprotoji“ – šio būdvardžio nerandame net „Lietuvių kalbos žodyne“.

J. Pabrėžos mokslinį palikimą iki šiol bene daugiausia tyrinėjo prof. J. Dagys. Vienu kitu jo rankraščiu naudojosi ir kiti tyrinėtojai, tačiau, menkai mokėdami žemaičių tarmę, kai kuriuos jo terminus netaisyklingai atstatė į literatūrinę kalbą arba ką-ne-ką netiksliai suprato. Porą tokių mažmožių ir paminėsime šiame straipsnelyje.

Krūmuose ir pamiškėse, prof. P. Snarskio žodžiais tariant, „vietomis dažna, vietomis apyretė“ daug kur Lietuvoje auga *šunobelė* (*Rhamnus*). J. Pabrėža ją vadino *medlieva* (rašė *meedlywa*, plg.: *myžis* ~ *miežis*, *ryiszóts* ~ *riešut(a)s*, *lyipa* ~ *liepa* ir kt.).

P. Matulionis šį žemaitišką terminą savaip perskaitė ir parašė *Medleva* – *Rhamnus*, *šunobelis* žr. *Medleva*³. Kai parkuose daug kur auginamam krūmui *Amelanchier* prireikė lietuviško pavadinimo, botanikų akys nukrypo į *šunobelės* sinonimą, vartotą J. Pabrėžos raštuose, būtent – *medlieva*. P. Snarskis, tur būt, pirmasis *Amelanchier* pavadino *medleva*, paėmęs pastarąjį terminą iš P. Matulionio raštų. Dabar visi Lietuvos botanikai ir miškininkai *Amelanchier* vadina *medlieva*, tiktai vieni rašo *medlieva*, o kiti – *medleva*. Pasitaiko dar ir forma *medliava*. Net ir P. Snarskio naujajame „Vadove Lietuvos augalams pažinti“ (Vilnius, 1969) tame pačiame puslapyje (273) rašoma ir *medlieva*, ir *medleva*. Iš aukščiau pateiktų J. Pabrėžos rašybos pavyzdžių matyti, kad reikėtų rašyti tiktai *medlieva*.

„Lietuvių kalbos žodyne“ (VI t., Vilnius, 1962) iš J. Pabrėžos ir P. Matulionio raštų pateikiamas žodis *kvežys* (*kvėžis*), kurio reikšmė esanti „beržas keružis (*Betula nana*)“. Tai netikslu, nes: 1) J. Pabrėža rašo *Beržós kweežis* (*Betula nana*) ~ *beržas kvežis*; 2) jo raštuose randame ir *Zóykrógis kweežis* (*Polytrichum nanum*) ~ *zuikrugis kvežis*, *Mygdools kweežis* (*Amygdalus nana*) ~ *migdolas kvežis* ir kt. Vadinasi, terminas *kvežis* (*kvežys*) J. Pabrėžos raštuose reiškia tą patį, ką ir S. Daukanto veikaluose, būtent: „neužauga, keružis“.

Kalbos kultūra. 1970. Sąs. 19. P. 32–34.

JURGIS PABRĖŽA

(200 metų gimimo sukaktis)

Jurgis Pabrėža gimė 1771 m. sausio 15 d. netoli Skuodo. Iš pat mažens jį domino augalai. Dar vaikas būdamas, jis rinko juos, sodino, prižiūrėjo. Aukštųjų gamtos mokslų J. Pabrėžai, deja, neteko baigti. Po Kosciuškos sukilimo mokslas Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje Vilniuje, kur tuo metu studijavo J. Pabrėža, nutrūko. Būsimasis botanikas atvažiavo į Važnių dvasinę seminariją, kur, pasimo-

³ Žr. P. Matulionis, *Žodynas*, t. II, Vilnius, 1906.

kęs porą metų, buvo išventintas kunigu. Vikaravo įvairiose Žemaitijos parapijose, bendravo su žmonėmis, rinko medžiagą herbarui. Vėliau įstojo į Bernardinų vienuolyną Kretingoje. Sukaupęs daug medžiagos, J. Pabrėža sumanė parašyti botaniką, arba, jo paties žodžiais tariant, „auguminyčią“ žemaičių kalba. Tačiau pasirodė, kad vieniems augalams jis turėjo bent po kelis pavadinimus, o kitiems – nė vieno. Prof. J. Volfgango, savo artimo bičiulio, dukters padedamas, jis surinko daug senovės lietuvių mitologijos vardų ir ėmė jais vadinti kai kurius augalus, pvz.: Austėja, Patrimpas, Poklius ir kt. Nemaža naujadarų jis ir pats yra sukūręs.

Svarbiausią savo veikalą „Botanika arba Taislius auguminis“ J. Pabrėža baigė rašyti 1843 m. Dalis šio veikalo (augalų morfologija ir vardynas) buvo išspausdinta 1900 m. Amerikoje, jau praėjus pusei šimtmečio po autoriaus mirties (1849 m. spalio 30 d.). Tai vienintelis spausdintas J. Pabrėžos mokslinis veikalas. M. Valančius „Žemaičių vyskupystėje“ mini, kad J. Pabrėža iš viso paliko nespausdintas 7 religinio turinio knygas ir 9 mokslines. Ypač vertingi jo botanikos terminų rinkiniai. Dėl žemaitiškų botanikos terminų rašybos norminimo J. Pabrėža tarėsi su D. Poška. Daugelis J. Pabrėžos sudarytų ne tik augalų sistematikos, bet ir anatomijos bei morfologijos terminų ir šiandien yra laikomi norminiais ir įtraukiami į botanikos terminų žodynus, pvz.: *lapūnas*, *rinkys*, *terlytelė* ir kt.

Vardai ir žodžiai / sudarė Bronys Savukynas.
Vilnius: Mintis, 1971. P. 171.

KELI AUGALŲ PAVADINIMAI IŠ J. PABRĖŽOS RAŠTŲ

1. Negirdėtas neregėtas būdvardis

Visi žino, kad žodis *pavasaris* – daiktavardis. J. Pabrėža *pavasarinę sidabražolę* (*Potentilla verna*) vadino *daug(g)alė pavasarė*, o *pavasarinį kroką* (*Crocus vernus*) – *šiepron(a)s pavasaris*. Iš to matyti, kad žodis *pavasaris* J. Pabrėžos raštuose vartojamas ne tik kaip daiktavardis, bet ir kaip būdvardis. Be to, J. Pabrėža vartojo ir būdvardį *pavasarinis* (plg. jo terminą *ramon(a)s pavasarinis* – *Adonis vernalis*). Lotynų kalbos žodį *vernus* jis vertė būdvardžiu *pavasaris*, o *vernalis* – *pavasarinis*.

2. Kaip J. Pabrėža vadino liežuvį?

J. Pabrėžos raštuose randame įdomių sudurtinių augalų pavadinimų, pvz.: *driežlielė* (*Ophioglossum*), *jautlielė* (*Buglossum*), *šunlielė* (*Cynoglossum*) ir kt. Iš lotyniškų atitikmenų matyti, kad šių lietuviškų sudurtinių terminų antras dėmuo

turėtų reikšti „liežuvis“ (graikų glossa – liežuvis). Vadinasi, *driežlielė* – driežo liežuvis, *jautlielė* – jaučio liežuvis, *šunlielė* – šuns liežuvis ir t. t. Liežuvį žodžiu *lielis* (arba *lielė*) vadino dar S. Daukantas ir kiti žemaičių rašytojai.

3. Graudūs rugeliai byra

Būdvardis *graudus* paprastai vartojamas „liūdnas, gailus“ reikšme, pvz.: *Graudus balsas volungėlės, da graudesnis motinėlės* (iš liaudies dainos). Senuosiuose raštuose ir tarmėse žodis *graudus* reiškia dar ir „trapus, traškus“. J. Pabrėža juo vertė lotynų kalbos žodį *fragilis* (plg. *rugys graudusis* – *Secale fragile*). Taigi graudūs rugeliai tie, kurių grūdai trapūs, greit lūžta.

4. Mažytė hipotezė su klaustuku

Kunigaudamas įvairiose Žemaitijos vietose, J. Pabrėža pėsčias išvaikščiojo tolimiausius jos užkampius. Rinkdamas vaistažoles, sudarinėdamas herbarą, jis užrašė ir daug įdomių augalų pavadinimų. Vienas iš daugelio jo užrašytų augalų vardų – *zunda*. Šio augalo šaknis esanti panaši į ožio barzdą, todėl lotyniškai jis ir vadinamas *Eryngium* (graikų *eryngos* – ožio barzda). Šį gražios išvaizdos augalą P. Matulionis, sekdamas J. Pabrėža, pavadino žodžiu *žandė*. Matyt, terminą *zunda* jis palaikė kuršišku. Tiesa, kuršiai vietoje *ž* tarė *z*, bet dvigarsį *an* turėjo sveiką. Vadinasi, P. Matulionio hipotezė tebelieka su klaustuku. Beje, J. Pabrėžos raštuose galima rasti ir daugiau labai retų, įdomios kilmės augalų pavadinimų.

Vardai ir žodžiai / sudarė Bronys Savukynas.
Vilnius: Mintis, 1971. P. 172–173.

LEIDINYS APIE JURGĮ PABRĖŽĄ

Jurgis Pabrėža. „Mintis“, Vilnius, 1972, 122 p.

Jurgis Pabrėža, kurio gimimo 200 metų sukaktį minėjome 1971 m. pradžioje, mūsų mokslo istorijoje ryški ir savita asmenybė. Neseniai išėjo Lietuvos TSR MA Botanikos instituto ir Lietuvos botanikų draugijos parengtas straipsnių rinkinys, skirtas šio mokslininko gyvenimui ir darbams nušviesti. Botanikai prof. J. Dagys, R. Jankevičienė, K. Jankevičius, A. Lekavičius, prof. A. Minkevičius ir kiti šiame rinkinyje pateikia keletą straipsnių apie J. Pabrėžos mokslinę veiklą ir jo Lietuvos floros tyrinėjimus. Spausdinami taip pat keli filologinio pobūdžio straipsniai: apie žemaičių buitį J. Pabrėžos pamoksluose (S. Skrodenis), „Eilės apie sprovą, Tel-

šiuose atbūta“ ir kiti J. Pabrėžos ranka rašyti tekstai S. Daukanto rankraštiniame dainų rinkinyje (V. Jurgutis), apie J. Pabrėžos botanikos veikalų rašybą (Z. Jonikaitė) ir kt. Pateikiama N. Kišūnienės sudaryta išsami J. Pabrėžos bibliografija (217 pozicijų). Visi rinkinio straipsniai turi reziumė rusų kalba, o leidinio referatas pateikiamas atskirai dar lietuvių, rusų, vokiečių, anglų ir prancūzų kalbomis.

Šiame rinkinyje daugiau aptariamas J. Pabrėžos mokslinis palikimas, įvairiais aspektais tyrinėjami jo gausūs rankraščiai, viename kitame straipsnyje užsimenama ir apie jo asmenybę. Šio leidinio autoriai archyvine medžiaga, atrodo, mažai naudojami, todėl naujų duomenų J. Pabrėžos biografijai nušviesti čia nerandame.

Filologinius šio rinkinio straipsnius aptarsime truputį plačiau.

S. Daukanto rankraštiniame lietuvių liaudies dainų rinkinyje, be žinomų J. Pabrėžos eilėraščių „Esu sau žmogelis“, „Apie pypkininką“ ir „Nu, jūs, mergės, gudriai dirbkit...“, yra ir J. Pabrėžos ranka rašytas kūrinėlis „Eilės apie sprovą, Telšiuose atbūta“. Tai 84 dvielių satyrinė humoristinė poemėlė, pateikta kartu su melodija. Joje pasakojama apie vieną bylą senajame Telšių teisme. V. Jurgutis straipsnyje, skirtame šio kūrinėlio autorystei, argumentuotai neigia J. Pabrėžos (taip pat D. Poškos ir A. Klemento) autorystę ir yra linkęs šį kūrinėlį priskirti S. Valiūnui.

Dėstydamas Kretingos dviklasėje parapiinėje mokykloje, J. Pabrėža buvo žemaitiškai parašęs nedidelį fizinės ir politinės pasaulio geografijos vadovėlį (166 rankraščio p.). J. Tarvydas aptaria šio vadovėlio tikrinius vardus ir pateikia svarbesnių ir retesnių jo žodžių žodynėlį (pvz.: *atkula* – įlanka; *apsodos* – kolonijos, valdos (šis žodis „viensėdžio“ reikšme didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ pateikiamas tik iš A. Juškos žodyno); *dalmybė* – suskirstymas, skyrius; *didjūris* – vandenynas; *kiukis* – aukščiausia kalno viršūnė ir kt.). Kai kurie šiame registre pateikti žodžiai yra skoliniai iš lenkų arba baltarusių kalbos. Žodynėlio komentaruose tvirtinama, kad žodžiai *kulka* – žemės rutulys, *kampas* – kraštas ir pan. J. Pabrėžos esą padaryti, panaudojant „prasmės perkėlimą“. Iš tikrųjų šiuos žodžius taip pat reikia laikyti semantiniais polonizmais.

Yra išlikę J. Pabrėžos pamokslų, parašytų vaizdinga žemaičių tarme, rankraščiai. Juose atsispindėjo daug įdomių to meto liaudies kultūros faktų, kuriuos aptaria S. Skrodenis straipsnyje „Žemaičių butis J. Pabrėžos pamoksluose“. Čia kalbama apie vestuves, budynes, kalėdų, velykų, sekminių ir kitų švenčių papročius, burtus, prietarus ir įvairius tikėjimus, kurie tuo metu tebebuvo gyvi žemaičiuose. Iš J. Pabrėžos pamokslų, pavyzdžiui, sužinoma, jog buvo kalbamos įvairios maldelės, tikint, kad jas sukalbėjęs ugnyje nesudegs, vandenyje nenuskęs, kare nepražus; žvake smilkydavo karvės tešmenį, kad ragana pieno neatimtų; vašku nuo velykinės žvakės smilkydavo bites, kad geriau sektųsi; meškos plaukais smilkydavo vaikus, kad neapžavėtų, ir t. t. Didesnių netikslumų šiame straipsnyje nepastebėjome, užkliūva tik vienas kitas korektūros riktas. Pavyzdžiui, kalbant apie rąsto (blukio) valkiojimą iš trobos į trobą su dainomis ir išdaigomis per kalėdas, ceremonijos dalyviai vadinami *blukvikiais* (turėtų būti *blukvilkais*) ir pan.

Kalbininkė Z. Jonikaitė aptaria savitą J. Pabrėžos botanikos veikalų rašybą, kuri apskritai neblogai atspindėjo to meto žemaičių tarmę. Jos pagrindą sudarė lenkiškas raidynas, savotiškai pritaikytas kringiškių šnektos fonetikai. Tačiau J. Pabrėžos rašybą nėra labai nuosekli. Dėl to augalų sistematikos terminijoje net ir dabar atsiranda įvairių nevienodumų. Pavyzdžiui, nuodingą pelkėtų vietų augalą, lotyniškai vadinamą *Andromeda*, vieni botanikai dabar vadina *balažole*, kiti – *balažuve*, nes nesutaria, kaip reikia transponuoti šį J. Pabrėžos naujadarą. Ilgą laiką vieni rašė *medlieva* (taip ir reikėtų rašyti), kiti – *medleva*, o tretieji – net *medliava*, nes kadaise miškininkas P. Matulionis ne visai tiksliai perskaitė šį terminą J. Pabrėžos raštuose. Didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ *kartuolei* (*Aristolochia*) pavadinti pateikiami du žodžiai iš J. Pabrėžos raštų: *namgina* (iš „Lietuviško botanikos žodyno“) ir *numgina* iš originalo, kur rašoma *nómgyna*, o turėtų būti, žinoma, tik vienas. Z. Jonikaitė J. Pabrėžos rašybą aptaria labai konspektyviai, neliesdama probleminių aspektų. Straipsnis iliustruojamas gausiais pavyzdžiais iš J. Pabrėžos botanikos veikalų.

Patogaus formato, kruopščiai parengta ir skoningai „Minties“ išleista knyga apie J. Pabrėžą – gražus šio darbštaus žmogaus, mokslininko – botaniko ir terminologo, prisiminimas ir įvertinimas.